

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1997 metai

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1997

VILNIUS 1998

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1997

VILNIUS 1998

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija
Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 8896-34-025-X

IN MEMORIAM

VANDA DAUGIRDAITĖ-SRUOGIENĖ
(1899.VIII.16 – 1997.II.10)

1997 m. vasario 10 d. JAV, Čikagos priemiestyje Lemonte mirė Vanda Daugirdaitė-Sruogienė. Ji išgyveno du pasaulinius karus, Lietuvos valstybės atstatymą 1918 m., kūrė nepriklausomos Lietuvos valstybę, jos pilietinę visuomenę, patyrė dvi Lietuvos okupacijas, lietuvių inteligentų išeivių dalį, atidžiai stebėjo, kaip gyvena po 1990 m. kovo 11 d. Nepriklausomybės atkūrimo. Beveik visas Lietuvos ir istorikės gyvenimo šimtmetis iš lėto užsiveria baigiantis amžiui kaip sunkiai ir su viltimi rašyta knyga. Urna su jos pelenais grįš į kapą pas Balį Sruogą.

Vanda Daugirdaitė-Sruogienė gimė 1899 m. rugpjūčio 16 d. Piatigorske, senų Lietuvos bajorų Daugirdų ir Paulavičių, susiejusių savo likimą su Lietuva, šeimoje. Augusti Kamenec Podolske, Baline, gimnaziją baigusi Rostove prie Dono 1916 m., savo tėviške laikė Daugirdų dvarą Būgius ir motinos gimtinę Viekišnius. Studijas Maskvos komercijos institute nutraukė Pirmasis pasaulinis karas. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, tų metų rugpjūčio mėnesį grįžo iš Ukrainos į Lietuvą. Devyniolikmetė, mokanti jau 5 kalbas, 1918–1919 m. dirbo gimnazijos mokytoja Šiauliuose, 1919–1921 m. „Lietuvos“ redakcijoje ir spaudos biure Kaune. 1921 m. nusprendė studijuoti istoriją ir išvyko į Berlyno universitetą, pragyvenimą užsidirbdama vertimais. Susikomplicavus Lietuvos–Vokietijos valstybiniam santykiams, privalėjo išvykti iš Berlyno ir 1924–1927 m. studijas tęsė Lietuvos universitete Kaune pas istorikus, teisės ir literatūros istorikus I. Jonyną, I. Lappo, M. Arcimavičienę, J. Yčą, A. Voldemarą, A. Janulaitį, V. Biržišką, J. Tumą-Vaižgantą. Parašiusi darbą „Žemaičių bajorų ūkis I pusė XIX šimtmečio“, paremtą Daugirdų dvaro Būgiuose archyvu, gavo istorikės diplomą, o 1948 m. Bonos universitetas už disertaciją „N. Danilevskis ir V. S. Solovjovas: Istorinių kultūros tipų teorijos tyrinėjimas“ jai suteikė filosofijos daktaro laipsnį. Vanda Daugirdaitė 1924 m. ištekėjo už rašytojo Balio Sruogos.

Istorikės profesionalų pasirengimą V. Daugirdaitė-Sruogienė gavo iš kelių šaltinių: vokiečių pozityvistinės istoriografijos šaltinotyros pagrindus, modernios to meto sociologijos, atsirandančios kultūros sociologijos pagrindus siejo su Lietuvos profesūros kuriamą Lietuvos istorijos tyrinėjimo metodika. Pilietinės pareigos vedama ir gyvenimo sąlygų pastūmėta, pasuko istorijos pedagogikos kryptimi. 1927–

1939 m. dirbo Kauno III gimnazijos mokytoja ir inspektore. Lietuvai atgavus Vilnių, 1939 m. persikėlė į sostinę, vadovavo IV lenkų mergaičių gimnazijai, 1941–1944 m. buvo lietuvių Kunigaikštienės Birutės gimnazijos direktore. Be administracinio, mokomojo darbo lygia greta dirbo kūrybinį: 1935 m. baigė rašyti ir išleido Lietuvos istorijos vadovėlį III–IV gimnazijos klasėms, 1939 m. parengė ir išleido „Lietuvos istorijos vaizdai ir raštai“ – istorijos šaltinių, mokslo ir grožinės literatūros veikalų chrestomatiją, tuo prisidėdama prie ketvirtojo dešimtmečio Lietuvos mokyklos reformos, o kartu ir prie viso Lietuvos istoriografijos intelektualinio statinio.

Vienas svarbiausių šios istoriografijos bruožų buvo siekis savarankiškai, t. y. iš lietuvių tautos išlikimo perspektyvos ir Lietuvos valstybės pozicijų, pažvelgti į praeitį. Šį savarankiškumą stiprių ir ilgaamžių kaimyninių valstybių istoriografijos kontekste pasiekti buvo nelengva – trūko daugelio sričių tyrinėjimų, o ir profesionaliai pasirengusių tyrinėtojų nebuvo gausu.

Daugeliu kelių ėjo Lietuvos istorikai, siekdami taisyti paveldėtą situaciją: ugdė visuomenės pilietinę sąmonę, mokė istorijos jaunuomenę, perteikdami jai pačius naujausius tyrinėjimų rezultatus, skatino kurti istorinę grožinę literatūrą ir dirbo mokslinį tiriamąjį darbą. V. Daugirdaitė-Sruogienė buvo viena iš aktyviausių asmenybių – iš jos vadovėlio ir chrestomatijos mokėsi kelios kartos jaunimo. Kūrybiškoje, stabilioje namų aplinkoje ji kartu su V. Biržiška, I. Jonynu, A. Janulaičiu svarstė lemtingus Lietuvos istorijos posūkius, ryškiasias asmenybes ir jų likimus. Taip brendo Balio Sruogos istorinės dramos „Milžino paunksmėje“, „Radvila Perkūnas“, „Kazimieras Sapiega“. Ne vieną istorinę detalę, pagelbėjusią pasodrinti vaizdą, sužadinti meninę vaizduotę, parinko jam žmona istorikė, kruopščiai ir nuosekliai dirbdama. Paskutinį kartą savo vyrą matė 1943 m. kovo 16 d., kai ji suėmė vokiečių fašistinė okupacinė valdžia ir išvežė į Štuthofą. 1944 m. spalio mėn. su dukra Dalia pasitraukė į Dancigą, turėdama vilties padėti vyrui, tebekalinčiam Štuthofe. 1945 m. pradžioje karo baigtis visam laikui juos išskyrė, o didelė tikimybė grįžus į Lietuvą atsidurti Sibire, neleido pasukti namo.

Nuo tada visos jos darbovietės žymėjo lietuvių išeivių inteligentų dalią: 1945–1946 m. dėstė Detmolde, lietuvių gimnazijoje, 1947–1948 m. – Bonoje, 1949 m. persikėlė į JAV, kur gyveno iki mirties, 1976 m. trumpai apsilankė Lietuvoje.

Atsidūrusi JAV, 9 metus dirbo visokius juodžiausius darbus ir tik 1958 m. gavo savęs vertą darbą amerikiečių Auroros kolegijoje netoli Čikagos; dirbo joje iki 1970 m. Lygia greta V. Daugirdaitė-Sruogienė buvo viena iš Čikagos aukštesniosios lituanistinės mokyklos (nuo 1950 m.), Pedagoginio lituanistikos instituto (nuo 1958 m.) organizatorių, o pastarajame dirbo ilgiau kaip 5 metus.

1956 m. ji išleido Čikagoje plačią Lietuvos istoriją, skirtą inteligentų reikmėms „Lietuva amžių sukuryje“, 1962 m. – paskaitas „Lietuvos kultūros istorijos bruožai“, kartu su dukra Dalia – knygą „Balys Sruoga mūsų atsiminimuose“ (Čikaga, 1974; Vilnius, 1996), parašė „Lietuvos Steigiamasis Seimas“ (Niujorkas, 1975), paremtą posėdžių protokolų duomenimis, „Aušros gdynės dukra Eglė: Liudvika Malinauskaitė-Šliūpienė“ (Čikaga, 1985), papildytus, pataisytus IV–VII „Lietuvos isto-

rijos“ vadovėlio leidimus, parašė daugiau kaip 30 straipsnių į periodiką apie Lietuvos istorijos asmenybes, pagrindinius įvykius, interpretacijų klausimais. V. Daugirdaitė-Sruogienė yra pradėjusi kelias naujas sritis lietuvių istoriografijoje. Jos pasiskaitos – pirmas Lietuvos kultūros istorijos kursas ir pirmoji knyga, bandanti apimti kultūros istorijos visumą. O monografija „Aušros gadinės dukra Eglė“ – pirmoji knyga lietuvių istoriografijoje apie moterį – kultūros ir visuomenės veikėją. Iš visų istorikės veikalų niekada nebuvo pasitraukusios asmenybės, tekstas visada buvo gyvas, patraukiantis reljefiškomis detalėmis, parašytas lengvai ir suprantamai. V. Daugirdaitė-Sruogienė per visą gyvenimą išliko savarankišku, demokratinių pažiūrų žmogumi, nuolat kritiškai vertinanti istorinę realybę.

V. Daugirdaitė-Sruogienė veikė daugelyje visuomeninių organizacijų: buvo viena iš Istorijos mokytojų sekcijos prie Lietuvos istorijos draugijos kūrėjų, nuo 1929 m. Lietuvos istorijos draugijos narė, Litanistikos instituto Čikagoje narė, Tarptautinės moterų federacijos narė ir kt.

Baigiantis XX amžiui, lenkiame galvą prieš istorikę, paskyrusią Lietuvai savo gyvenimą, išlaikiusią kūrybišką meilę savo profesijai, aukštą ir vaisingą, kūrybinę įtampą, nepriklausomą dvasią ir žmogaus orumą.

Ingė Lukšaitė

KAZIMIERAS VAINORAS
(1927.VIII.23 – 1997.II.17)

1997 m. vasario 17 d. staiga mirė Lietuvos istorijos instituto ir Pilių tyrimų centro „Lietuvos pilys“ fotografas Kazimieras Vainoras. Vos pusės metų pritrūko iki 70 metų jubiliejaus. Tai sudėtingos žmogiškos ir nepaprastai produktyvios kūrybinės biografijos žmogus.

K. Vainoras gimė 1927 m. rugpjūčio 23 d. Žibininkų kaime, Kretingos r. 1947 m. baigęs Palangos vidurinę mokyklą, įstojo į Klaipėdos mokytojų institutą, kur mokėsi iki 1949 m. pradžios. Mokydamasis dirbo Klaipėdos amatų mokyklos Nr. 12 lietuvių kalbos mokytoju, vėliau – Klaipėdos muzikinės operetės choro artistu. 1949 m. kovo 28 d. mokytojų instituto direktoriaus įsakymu „už savo socialines padėties slėpimą ir elgesį, nesuderinamą su tarybinio studento vardu“ pašalinamas iš instituto ir atvažiuoja į Vilnių. Iki 1951 m. rudens dirba Valstybinio choro artistu.

Rugsėjo 27 d. KGB pradedama baudžiamoji byla Nr. 18996 „įtariant padarius nusikaltimą pagal RTFSR baudžiamojo kodekso 58–1, „a“, 58–10 ir 58–11 straipsnius“. 1952 m. vasario 26 d. K. Vainoras nuteisiamas 25 metams laisvės atėmimo, bausmę atliekant pataisos darbų stovyklose. K. Vainoro kaltė ta, kad jis „savo užrašų knygelėje laikė savo paties sukurtą antitarybinio turinio eilėraštį, nukreiptą prieš komunistų partiją, gastrolių metu dainavo tarybinę santvarką šmeižiančias dainas, draugams pasakojo matęs blogai apsirengusius, badaujančius kolūkiečius, kurių nuotaikos labai blogos“.

Bausmę K. Vainoras atlieka Baškirijos ir Komijos ASSR, dirbdamas statybos objektuose metalo tekintoju ir suvirintoju. 1955 m. LSSR Aukščiausiosios tarybos prezidiumas bausmę sumažina iki 10 m. Po 1956 m. amnestijos K. Vainoras grįžta į Vilnių ir dirba Valstybinio choro artistu.

1963 m. balandžio 1 d. priimtas Lietuvos istorijos instituto vyr. laboranto (fotografo) pareigoms (fotografija domėjosi nuo 1949 m., bendradarbiavo įvairiuose laikraščiuose bei žurnaluose). Nuo 1993 m. balandžio 1 d. iki pat mirties dirbo Pilių tyrimų centre, kartu likdamas Lietuvos istorijos instituto Archeologijos skyriaus fotografu.

Per šį beveik pusketvirto dešimtmečio laikotarpį K. Vainoras bendradarbiavo kone visuose Istorijos instituto ir Pilių tyrimų centro išleistuose leidiniuose. Jis beveik šimtui knygų ir keliems šimtams straipsnių parengė nuotraukas. Pasižymėjo aukšta darbo kultūra ir ypatingu reiklumu savo darbui. Nė viena leidykla niekada nėra atmetusi nė vienos jo darytos nuotraukos. Standartiniais ryškinimo receptais beveik nesinaudojo – turėjo savus. Pasižymėjo punktualumu, buvo „žodžio žmogus“.

Netekome aukščiausios klasės profesionalo, patikimo draugo, niekuomet nesiskundžiančio, kupino švelnaus humoro žmogaus.

Vytautas Urbanavičius

ALEKSANDRAS PLATERIS
(1913.XII.20 – 1997.X.14)

Vašingtone, ilgai ir sunkiai sirgęs, gyvenimo kelią baigė 85-ojo gimtadienio nesulaukęs Lietuvos istorijos draugijos narys ir išeivijos Lietuvių istorijos draugijos vienas iš įkūrėjų, Lituanistikos instituto narys – Lietuvos teisės istorikas, pedagogas ir visuomenės veikėjas Aleksandras Plateris.

Velionis gimė Švėkšnoje, grafo Jurgio Broel-Platerio (1875–1943) šeimoje. Pirmojo pasaulinio karo metais augo pas senelę Baltarusijoje; nuo 1918-ųjų – gimtinėje. Pradžioje mokėsis privačiai, 1929 m. įstojo į Švėkšnos gimnazijos VI klasę. Ją baigęs (1932), Vytauto Didžiojo universitete studijavo (1932–1936) teisę. Studijuodamas gyveno pas Tumą-Vaižgantą. Gavęs teisininko diplomą, Teisių fakulteto tarybos buvo išrinktas VDU Teisės istorijos katedros asistentu ir studijoms pagilinti komandiruotas į Vienos universitetą (1937–1938). Grįžęs dirbo VDU (1938–1939), o po to – Vilniaus universitete (iki 1941; formaliai – iki 1944) – kartu su Augustinu Janulaičiu ir Konstantinu Jablonskiu. Rašė daktaro disertaciją. Dalyvavo 1941-ųjų birželio sukilime prieš bolševikus.

Mirus motinai (1940) ir bolševikams ištrėmus tėvą (1941), A. Plateris grįžo į Švėkšną, kur ūkininkavo ir mokytojavo gimnazijoje (dėstė visuomenės mokslą, geografiją ir gamtą).

Grįžtant sovietų okupacijai, 1944-ųjų rudenį A. Plateris su šeima išvyko į Vokietiją. 1945–1949 m. gyveno Mindelheime, Bad Wörishofene ir Haunstettene (prie Augsburgu), dirbo lietuvių karo pabėgėlių organizacijose. 1949 m. persikėlė į JAV ir apsistojo Čikagoje. Nerasdamas darbo pagal profesiją, A. Plateris buvo priverstas persikvalifikuoti ir 1953 m. Čikagos universitete pradėjo sociologijos studijas, kurias baigė (1955) magistro laipsniu. Po studijų dirbo Čikagos universiteto Gyventojų studijų centre (1955–1957) ir Lyginamosios teisės institute (1957–1958). Persikėlęs į Vašingtoną (1958), 20 metų dirbo demografu federacinėje gyventojų sveikatos statistikos tarnyboje (National Center for Health Statistics), kaupdamas ir tirdamas vedybų ir skyrybų statistiką. 1961 m. apgynė filosofijos doktoratą.

Dar gyvendamas Čikagoje, A. Plateris dalyvavo įkuriant Lietuvių istorijos draugiją (1956), buvo Lietuvių profesorių draugijos Amerikoje valdybos narys. Lietuvių teisininkų draugijos Centro valdybos narys (1957–1958), Lituanistikos instituto narys, jo valdybos narys (nuo 1964) ir to instituto pirmininkas (1967–1969, 1973–1975). Kartu su žmona rėmė LKB kronikos perleidimą, vertimus ir platinimą.

Nors A. Platerio raštų palikimas negausus, tačiau jis užima reikšmingą vietą Lietuvos teisės senosios istorijos tyrimuose. Vos baigęs VDU, Jis išspausdino plačią apybraižą „Teisiniai Livonijos ir Kuršo santykiai su Lietuva (XVI–XVIII amž.)“ (Kaunas, 1938). Tai buvo studijų laikais parašyti ir į vieną sujungti Teisių fakulteto profesūros skiriamas prof. Petro Leono premijas laimėję darbai („Lietuvos ir Kuršo teisiniai santykiai XVI–XVII amžiais“ ir „Lietuvos ir Livonijos teisiniai santykiai

XVII–XVIII amžiais“). Kelis straipsnius teisės istorijos klausimais 1938–1940 m. paskelbė periodikoje („Naujojoje Romuvoje“, „Teisėje“ ir kitur). Atsidūręs emigracijoje, išskyrus lituanistinį magistro darbą „Occupational Adjustments of Lithuanian Refugee Intelligentsia in Chicago“ (Chicago, 1955), daugiausia spausdino angliškai su savo tiesioginiu darbu susijusius tekstus; vieną kitą straipsnį šeimos sociologijos klausimais paskelbė lietuviškai. Lietuvos teisės istorijai likdavo tik laisvalaikis. Jį skirdamas senajai teisei, išleido Jonės Deveikės verstą „Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutą“ (Chicago, 1971), patikrino vertimą, parašė įžangą ir sudarė terminų žodyną bei bibliografiją. Keliolika straipsnių (apie LDK teisės kodifikaciją, turto paveldėjimą pagal Pirmąjį Lietuvos statutą ir kitus dalykus) parašė išeivijos periodikai („Aidams“, „Lituanistikos darbams“, „Lituanus“, „Naujienuoms“, „Naujajai Vilčiai“). Talkino Prano Čepėno redaguotam straipsnių rinkiniui „Lietuvos universitetas, 1579–1803–1922“ (Chicago, 1972), tekstais apie gimtinę ir jos žmones – Alicijos Rūgytės redaguotai „Švėkšnos“ monografijai (Čikaga, 1974), bendradarbiavo „Lietuvių enciklopedijoje“ ir „Encyclopedia Lituanica“, kituose leidiniuose.

Nuo 1933 m. A. Plateris žinomas ir kaip ryškus Lietuvos skautų sąjungos ir jos korporacijos „Vytis“ veikėjas, jų spaudos („Skautybė“, „Skautų aidas“) bendradarbis. Skautams atsikūrus išeivijoje (1946), jis buvo renkamas į sąjungos centro vadovybę (Garbės teismo narys, vyriausiojo skautininko pavaduotojas), buvo vienas iš Akademinio skautų sąjūdžio steigėjų, jo Centro valdybos pirmininkas (1955–1957).

Velionis (kol bus parskraidintas į Lietuvą ir greta protėvių atguls Švėkšnos bažnyčioje*) laikinai palaidotas Vašingtone Gate of Heaven kapinėse.

Ypatingos pagarbos Aleksandras nusipelnė ir todėl, kad jis – vienas iš nedaugelio Lietuvos kilmingųjų (beje, kiek žinia, niekuomet tuo nesiafišavęs), kurie natūraliai apsisprendė dirbti Lietuvoje ir Lietuvai. Jo prosenelis Steponas Plateris (1802–1862) buvo žymaus lituanisto Jurgio Platerio (1810–1836) brolis.

Juozas T u m e l i s

VINCAS MARTINKĖNAS
(1906.I.12 – 1997.12.04)

Rodos, dar taip neseniai pietavome Mokslų akademijos bibliotekos valgykloje-kavinėje su mokytoju, dėstytoju, istoriku ir Vilnijos krašto visuomenės veikėju V. Martinkėnu, o dabar jį jau glaudžia Vilniaus kalneliai. Žemė to krašto, kuriam buvo skirtas visas jo gyvenimas.

---

* Velionio našlė Laimė Platerienė perlaidojo jį 1998 m. spalio 2 d. bažnyčios kriptoje.

Vincas Martinkėnas savo gyvenimo kelią pradėjo Ignalinoje, Peterburgo–Varšuvos geležinkelio iešmininko didelėje 8 vaikų šeimoje. Čia iš motinos mokyklos perėjo į dviklasę rusišką valdinę mokyklą, bet prasidėjęs Pirmasis pasaulinis karas išbloškė jį kartu su motina bei kitais broliais ir seserimis į Rusijos gilumą. Ten mokėsi toliau jau lietuviškoje mokykloje. Tik 1918 m. pavasarį grįžo į Lietuvą. Mokslą tęsė vėl Ignalinoje, per dvejus metus baigė 4 Švenčionių lietuvių gimnazijos klases ir išvyko į Vilnių, kur mokslą tęsė Vytauto Didžiojojo gimnazijoje. Ją baigė 1927 m. Metus mokytojavo Švenčionių krašto lietuviškoje pradžios mokykloje, o 1928 m. įstojo į Vilniaus universiteto Istorijos fakultetą. Studijavo istoriją ir lietuvių kalbą pas žymius to meto lenkų profesorius, kurie domėjosi lietuvių kalbos bei istorijos problemomis. Universitetą baigė tik 1935 m., nes reikėjo užsidirbti pragyvenimui. Lietuvių kalbos mokė Vytauto Didžiojo gimnazijos moksleivius, dirbo lietuviškoje Vilniaus spaudoje ir kitur.

Tuo metu V. Martinkėnas jau buvo žinomas Vilnijos krašto visuomenės ir lietuvių studentijos veikėjas. Jis vadovavo Lietuvių studentų sąjungai, dirbo lietuvių labdaros draugijoje, lietuvių mokytojų sąjungoje, priklausė Lietuvių mokslo draugijai. Dar mokydamasis gimnazijoje rašė įvairiais klausimais į Vilniaus krašto lietuvių spaudą. Ši jo lietuviškoji veikla pastebėta lenkiškosios vietos administracijos, todėl diplomuotam V. Martinkėnui lietuviškoje mokykloje darbą gauti buvo sunku. Grįžo į Vytauto Didžiojo gimnaziją tik po Lenkijos ultimatumo Lietuvai 1938 m. kovo 17 d.

Istorijos mokytojo ir direktoriaus pavaduotojo darbą tęsė atgavus Vilnių Lietuvai ir pirmuoju sovietmečiu bei vokiečių okupacijos metais. Tačiau karo baigtis į jo gyvenimą atnešė naują sumaištį. Atsitraukianti Vokietijos armija V. Martinkėną rado atostogaujantį Kybartuose. Iš ten jis vokiečių buvo išvarytas į Rytprūsius įvairiems fronto ir grosbauerių fiziniams darbams. Ten jį užtiko Raudonoji armija ir mobilizavo. Fronte buvo neilgai, dirbo ligoninėse iki 1945 m. pabaigos.

Grįžo į Kauną, bet greitai Jono Laužiko buvo pakviestas dirbti atkuriamame Pedagoginiame institute Vilniuje. Čia jis dėstė viduramžių istorijos I dalį ir istorijos dėstymo metodiką, kurį laiką buvo Visuotinės istorijos katedros vedėjas ir fakulteto dekanas. Malonu buvo klausyti jo viduramžių istorijos kurso, dar neprikrauto valstiečių sukilimų. Vadovaudamas fakultetui, buvo mūsų kurso globėjas. Reikia pasakyti, kad man mokantis jis buvo pats svarbiausias ir maloniausias žmogus fakultete, jo *spiritus movens* iki to meto, kol buvo pradėti inkorporuoti marksistai iš Maskvos ir Leningrado, sovietinės armijos karininkai. Jais labiau pasitikėjo to meto Instituto vadovai ir Švietimo ministerija. Vienas po kito imti atleidinėti fakulteto dėstytojai A. Juškaitis, A. Burokas, B. Dundulis, V. Maknys, už grotų atsidūrė P. Mikutaitis. Pradėta akcija ir prieš V. Martinkėną. Pasirodė LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjo straipsnis „Tiesoje“, kad pedagoginės praktikos metu jo vadovaujama studentė išdėstė nacionalistines pažiūras. Jis buvo apsvarstytas fakultete, instituto organizacijoje ir 1951 m. pradžioje atleistas iš darbo.

Grįžo V. Martinkėnas į mokyklą. Pradėjo dirbti lenkiškoje V vidurinėje. Sakyčiau, gyvenimo patyčia. Žmogus, kuris lenkų okupacijos metais kovojo dėl lietuviškos mokyklos, dirbo Tautiniame Vilniaus lietuvių komitete, redagavo lietuviškus leidinius, ėmė talkinti tautine mažuma tapusiems Lietuvos SSR lenkams.

Kai buvo pradėta organizuoti Lietuviškosios tarybinės enciklopedijos leidykla, vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas P. Ulevičius atėjo į Istorijos institutą ieškoti bendradarbių. Niekas iš mūsiškių, tada dar pradedančiųjų mokslininkų, nenorėjo mesti darbo. Pasiūliau jam savo dėstytoją V. Martinkėną. Jis 1958 m. pradėjo dirbti Enciklopedijų leidykloje Istorinės literatūros skyriaus redaktoriumi. Buvo atsakingas už Lietuvos istoriją. Parengė labai išsamų Lietuvos istorijos vardyną. Į jį įtraukė lietuvių tautinio judėjimo dalyvius, nepriklausomos Lietuvos kultūros, mokslo, politikos veikėjus. Tačiau redaktoriai jo vardyną labai „praretino“ daugiausia dėmesio skirdami komunistų pagrindininkams ir nepagrindininkams, karo sovietų pusėje dalyviams ir kt. V. Martinkėnas ne tik organizavo straipsnių rašymą, juos redagavo, bet ir pats parašė daugiau kaip 200 straipsnelių. Jo plunksnai priklauso visi straipsniai apie Vilniaus kraštą 1914–1939 m. Jis siekė, kad enciklopedijoje skelbiama informacija būtų kuo objektyvesnė ir pilnesnė. Dėl to ginčijosi, gaudavo pastabų iš vyriausiojo redaktoriaus, bet siekė savo tikslo atkakliai ir, kaip vyresnio amžiaus bendradarbiui, redakcijos vadovai kartais padarydavo nuolaidų. 1971 m. pradėjus burti naujos enciklopedijos redakcijos kolektyvą, V. Martinkėnas išleistas į pensiją. Nuo to meto jis ėmė talkinti Mokslų akademijos bibliotekai. Aprašė ir sutvarkė Lietuvių konferencijos 1917 m. dokumentus, Lietuvos Tarybos archyvą, M. Rōmerio dienoraščius ir kitus iki to meto buvusias palaidus fondus. Daug ir pats rašė.

V. Martinkėnas suspėjo paskelbti knygą „Vilniaus krašto lietuviškos mokyklos ir skaityklos 1919–1939 metais“ (1989). Tai Mokslų akademijos bibliotekoje išlikusio didelio fondo, kuriame sutelkta atskirų lietuvių mokyklų ir skaityklų dokumentai, pagrindu parašyta informatyvi, sakyčiau, enciklopedinio pobūdžio knyga. Iš jos matyti, kokiomis sunkiomis sąlygomis Lenkijos okupacijos metais teko dirbti lietuvių mokytojams Vilnijoje, kad galėtų mokyti vaikus gimtąja kalba. Veikalas yra paminklas tiems žmonėms, kurie atsidavę aukojo savo karjerą ir gyvenimą tautos interesams. Jie siekė sulaikyti planingai vykdomą lietuvių polonizaciją, nešti į lietuvišką kaimą kultūrą ir šviesą.

Tais pat 1989 m. buvo išleista rotaprintu V. Martinkėno knyga „Lenkinimas per Vilniaus vyskupijos bažnyčias 1897–1940 m.“ Joje nušviečiamas lenkų dvasininkijos veikimas prieš lietuvių kalbą, kultūrą ir tautinį atgimimą, lietuvių lenkinimas per bažnyčią Vilniaus vyskupijoje.

Daugiausia V. Martinkėno darbų liko rankraščiais. Tai apie 400 puslapių knyga „Švenčionių apskrities istorijos bruožai“, dokumentų rinkinys apie tautinio lietuvių komiteto veiklą. Rankraščiu liko jo dienoraštis, vien apie dešimtį gyvenimo metų Lenkijos okupuotoje Vilnijoje apimantis 500 puslapių. Liko atsiminimai. Dalis jų buvo išspausdinta „Vorutoje“, kituose periodiniuose leidiniuose. Atgimus Lietuvai,

tarsi įgijęs antrą kvėpavimą, V. Martinkėnas rašė straipsnius apie Želigovskio kari-
nę akciją ir Vilniaus užgrobimą, Vilniaus grįžimą Lietuvai 1939 metais ir kitais Vil-
nijos lietuvių gyvenimo klausimais. Rankraščiais liko keli Lietuvos istorijos vadovė-
lio suaugusiesiems, vyresnių ir žemesnių klasių moksleiviams variantai. Dar prieš
sovietų okupaciją, pasinaudodamas lenkų kalbininkės H. Turskos Vilnijoje atliktais
tyrinėjimais, V. Martinkėnas parašė brošiūrą lenkų kalba „Kim ja jestem?“ („Kas
aš esu?“). Ji Lietuvos respublikos Švietimo ministerijos buvo leidžiama, bet spaus-
dinti baigta 1940 m. birželio mėnesį. Knygelė nespėta išplatinti, sunaikinta naujų-
jų okupantų. Joje buvo įrodinėjama Vilnijos gyventojų lietuviška kilmė, jų lenkini-
mo procesas.

Taigi bibliotekose ir kitose įstaigose išmėtyti V. Martinkėno rankraščiai dar
laukia leidėjų. Žinant autoriaus kruopštumą ir sąžiningumą, pagarbą istoriniams
faktams, reikia manyti, kad tai išliekamąją vertę turintys darbai. V. Martinkėno die-
noraščiai ir atsiminimai pravers ateities tyrinėtojams tuo atveju ir ten, kur trūks ar-
chyvinių dokumentų. Tai konkretūs autoriaus išgyvenimai, daugiau ar mažiau ob-
jektyviai, o kartais ir subjektyviai leidžiantys suvokti tą praeities foną, kurio neper-
teikia archyviniai faktai, paimti iš vieno ar kito dokumento.

V. Martinkėnas yra šiek tiek vertęs iš lenkų į lietuvių kalbą grožinės literatūros
kūrinių, talkininkavęs kitiems vertėjams. Jis paskelbė M. Römerio dienoraščio iš-
traukų, taip pat rašytų lenkų kalba, „Kultūros baruose“ 1990–1992 metais.

Atgimusioje Lietuvoje V. Martinkėnas išitraukė į „Vilnijos“ draugijos veiklą.
Dirbo būdamas jau solidaus amžiaus, tarsi siekdamas atsigriebti už visus okupacijos
metus, kai, nenorėdamas eiti į kompromisus su savo sąžine, priverstinai susilaikė nuo
didesnių darbų rašymo ir skelbimo. Sau paminklą jis pasistatė kaip Vilnijos krašto lie-
tuvių nenuilstantis švietimo ir kultūros darbuotojas, kaip to krašto praeities įamžinto-
jas. Mums, jo buvusiems studentams, jis išliks kaip mielas, šilumą spinduliuojantis,
reiklus, bet sąžiningas, tiesus ir tvirtas, valstietišškai paprastas, bet kartu orus dėsty-
tojas, mokęs gerbti ir mylėti savo mokinius, istorinę praeitį, savo darbą.

Aldona Gaigalaitė